

بررسی نسخه نگاره خ.....اوران نامه محفوظ در موزه گلستان تهران در مکتب نگارگری شیراز

میترا کلاته صالحی

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قم، گروه گرافیک

چکیده

کتاب خاوران نامه یک مثنوی حماسی با ۲۲۵۰۰ بیت به وزن و تقلید شاهنامه فردوسی، اثری از ابن حسام خوسفی بیرجندی است، که به زندگی امام علی (ع) و دلاوری‌های وی به عنوان قهرمان مسلمانان در تاریخ اسلام و جنبه‌های پهلوانی زندگی ایشان می‌پردازد. این مثنوی حماسی، در دوره‌های مختلف مصور شده است. نسخه-نگاره محفوظ در موزه گلستان تهران، کهن‌ترین نسخه مصور، از این اثر ادبی است که تاکنون بازشناخته شده است. این نسخه ارزشمند در سده نهم هجری در شیراز و تحت حمایت سلسله ترکمانان مصور شد، از این رو متخصصان، آن را متعلق به مکتب شیراز و شیوه نقاشی‌های آن را «ترکمانی» نامیده‌اند. مکتب نگارگری شیراز با پیشینه غنی فرهنگی پیش از اسلام خود، در دوره‌های اسلامی نیز به رشد و بالندگی خود ادامه داد. در واقع هدف این پژوهش بازبینی مختصات صوری این نسخه مصور و بیان آن‌هاست. خاوران نامه در فضایی ظهور کرد که سال‌ها قبل، شاهنامه‌های نفیسی در آن مصور شده بودند و سنت‌هایی را در زمینه نگارگری در این شهر پایه‌ریزی کرده بودند. این اثر نتیجه منطقی و تداوم نقاشی دوره‌های گذشته است.

مقدمه

«مکتب نگارگری شیراز را به تعبیری می‌توان ام‌المکاتب ایران در قلمرو کتاب‌آرایی دانست که گرچه به لحاظ فرهیختگی و پروردگی به پای مکاتب دیگری چون مکتب تبریز، هرات و اصفهان نرسید ولی از حیث تداوم و استمرار و تجربه ادوار مختلف هنری به آن‌ها پیشی گرفت. سده‌های بسیار و سال‌های بی‌شماری بر این مکتب گذشت و زنجیره‌ای از مراحل گوناگون را با بیان و زبانی متفاوت تجربه کرد و در قلمرو سبک بومی به بالندگی و کمال رسید. با اینکه این مکتب با خصلت بومی و ولایتی خود، به حد اعلایی از گستردگی طیف رنگ‌ها دست نیافت و در این قلمرو تابع سبک‌های تراز اول تختگاه بود، در هنر نگارگری ایران به شکوفایی کم نظیری در زیبایی

و کمال رسید» (آزند، ۹: ۱۳۸۷). بازنمایی چهره امام علی (ع) ابتدا در نسخه‌هایی چون تاریخ الرسل و الملوك، آثارالباقیه و گلچین اشعار اسکندر سلطان، نه به صورت مستقل، که همیشه در کنار حضرت محمد(ص) تصویر شده بود. اما در نگاره‌های نسخه کلیات تاریخی حافظ آبرو و مخصوصاً خاوران‌نامه، شاهد به تصویرکشیدن دلاوری‌ها و جنبه‌های قهرمانی زندگی امام علی (ع) هستیم، در واقع علی (ع) در نگاره‌های خاوران‌نامه، شخصیت محوری و قهرمان اصلی است.

این پژوهش سعی دارد پس از نگاهی اجمالی به اثر فاخر خاوران‌نامه، با ذکر ویژگی‌های مکتب نگارگری شیراز- به عنوان بستر شکل‌گیری این نسخه کهن مصور- و شیوه ترکمانی، به معرفی نسخه- نگاره خاوران‌نامه محفوظ در موزه کاخ گلستان تهران و توصیف و تحلیل کلی نگاره‌های آن در قالب پنج جدول^[۱] بپردازد که دربرگیرنده شاخصه‌های پیکره مردان و زنان، شیوه طراحی طبیعت، حیوانات، جانوران و موجودات افسانه‌ای در نگاره‌های خاوران‌نامه هستند. روش گردآوری اطلاعات، روش اسنادی و کتابخانه‌ای برای نیل به اهداف پژوهش است.

مروری بر مکتب نگارگری شیراز و شیوه ترکمانی

مکتب نگارگری شیراز، حاصل تعامل سالیان دراز نیروهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و هنری فعال بوده‌اند. این مکتب در میان جلوه‌های مختلف هنر ایرانی بیش از دیگر مکاتب خصوصیات ایرانی خود را حفظ کرد. سبک مشخص شیراز در سده نهم هجری شکل گرفت و تا اواخر سده دهم به تحول آهسته ولی مستمر خود ادامه داد. قرینه‌سازی، رنگ‌های درخشان، افق رفیع در منظره‌ها، ابرهای پیچان، قلم‌گیری صخره‌ها به شکل دندان‌ه‌یی، سادگی آمیخته با ظرافت، به کاربردن حداقل عوامل و ریزه‌کاری‌ها با بیشترین گویایی و استفاده از رنگ گنگون مایل به بنفش در بسیاری از نگاره‌ها، از ویژگی‌های بارز نقاشی‌های این مکتب به شمار می‌آیند. نگارگران شیرازی، نظام قانونمندی را برای ترکیب‌بندی و پیوند عناصر نوشتاری و تصویری ابداع کردند که اساس آن نظام بر تناسب و روابط هندسی شکل‌ها بنا شده بود. به عبارت دیگر ابیات در کتیبه‌های چهارتایی و یا دوتایی در بالا و پایین تصویر جای می‌گیرند و فضایی را برای عناصر تصویری به وجود می‌آورند.

«درآغاز سده پانزدهم، برابر با اوایل قرن نهم هجری ترکمانان «قراقویونلوها» و «آق قویونلوها» هم با خود و هم با جانشینان تیمور پیکار می‌کردند، تا آن که در اواسط این قرن، سراسر ایران را به زیر فرمان خود درآوردند. جز هرات و استان خراسان. شیراز در ۱۴۵۲ (۸۵۶ هجری) به دست ایشان افتاد و هنرمندان شیرازی به روزگار این فرمانروایان خرد خرد شیوه‌ای نو یافتند که به نام «ترکمان» معروف است (پربلیس، ۱۳۱: ۱۳۵۶).

«با اینکه مظاهری از سنن مختلف محلی از هرات و مازنداران در سبک ترکمان گرد آمده، این سبک بیشترین تأثیرات و الهامات خود را از نقاشی شیراز گرفته است. قدیمی‌ترین نسخه خطی سبک ترکمان در ابرقو (ابرقوه-یزد) تهیه شد که نسخه‌ای از خمسه نظامی (دانشگاه پرینستون) است و تاریخ ۸۵۰ هجری را داراست. اما ۷ نسخه خطی از سال‌های ۸۸۷ تا ۹۱۹ هجری در دست است که با دآوری از روی آخرین صفحه معلوم می‌شود که در شیراز تولید شده‌اند و دارای نقاشی‌هایی از سبک ترکمان هستند. ویژگی‌های سبک ترکمان عبارتند از: رنگ‌های غنی و مهیج؛ طراحی سنجیده که کل عناصر موجود در نقاشی را به صورت اجزایی از یک طرح کمابیش تزئینی در آورده است؛ پیکره‌های با ابهت اما لاغراندام؛ سرهای بزرگ و حالات و چهره‌های پرهیجان؛ و پس زمینه‌ای از گیاهان و نباتات انبوه و پُربُشت با سایه‌های متنوعی از زرد و سبز» (انواری، ۲۹: ۱۳۸۱). آثار به جامانده از این شیوه: خمسه جمالی، دیوان اشعار، شاهنامه سر بزرگ، خمسه نظامی

۱- این جدول‌ها توسط نگارنده مقاله تدوین گشته‌اند.

و «خاوران‌نامه» و همچنین نگاره تک‌ورقی به نام «عوج بن عنق»^[۲].

«پس از تسلط ترکمانان بر شیراز در سبک کتاب‌نگاری غیردرباری این شهر نیز تحولی پدید آمد. سبک تازه با ویژگی‌هایی چون طراحی و ترکیب‌بندی بی‌پیرایه و منظره طبیعی و معماری نسبتاً ساده برای تولید نسخه‌های متعدد کتاب، کاملاً مناسب بود. (به همین سبب هم آن را سبک «تجارتی» شیراز نامیده‌اند). با این حال، بهترین تصاویر این نسخه‌ها از لحاظ توصیف روشن و گویای موضوع هیچ کم و کاستی ندارند» (پاکباز، ۷۷: ۱۳۸۴).

منظومه حماسی خاوران‌نامه

در ادب فارسی، پس از قرن هفتم که شاعران شیعی توانستند اندیشه‌های خود را به صورت گسترده‌تر و صریح‌تر بیان کنند، منظومه‌های حماسی به صورت مستقل در موضوعات مختلف سروده شدند.

در اکثر داستان‌های حماسی، شاه‌بیت آن‌ها، بیان زندگی افتخارآمیز مولای متقیان و یاران آن حضرت بود. منبع الهام بسیاری از شاعران، از جمله حماسه‌سرایان مذهبی، در قالب شعری، وزن و شیوه حماسه همیشه جاودان «شاهنامه فردوسی» بود.

خاوران‌نامه ابن‌حسام^[۳]، منظومه‌ای است در حدود ۲۲۵۰۰ بیت در بحر متقارب. این

۲- این یک نگاره استثنایی به صورت تک‌ورق است و در مجموعه صمدخان در پاریس نگهداری می‌شود. «این نگاره، یک تریلوژی مذهبی را نشان می‌دهد، یعنی درگیری حضرت موسی با غول؛ مریم عذرا و کودک با حواریون؛ و حضرت محمد(ص) و صحابه‌اش در ملاقات با حضرت علی(ع) (پوپ، ۱۳۷۸: ۶۰). «در این نگاره، سه رویداد در زمان‌ها و فضاهای گوناگون و بدون پیوند منطقی در کنار هم نشان داده شده است» (شایگان، ۷۶: ۱۳۷۹).

۳- ابن‌حسام خوسفی بیرجندی (سراینده منظومه خاوران‌نامه)؛ شمس‌الدین محمدبن حسام‌الدین، از شعرای معروف شیعی، سده ۹ هجری/۱۵ م. وی در حدود ۷۸۲ هجری، در خوسف قهستان (که اکنون از نواحی بیرجند است) زاده شد و در همان جا به تحصیل مقدمات علوم پرداخت. در سال وفاتش اختلاف نظر است، در منابعی چون: تذکره الشعراء، اثر دولتشاه سمرقندی و مجالس المؤمنین اثر قاضی روح‌الله شوشتری، سال وفات وی را ۸۷۵ هجری ذکر کرده‌اند. «شاگرد خود ابن‌حسام، حسامی واعظ در مزارنامه، روز ۲۳ ربیع الثانی ۸۷۳ هجری را ذکر کرده است» (آیتی، ۲۵۴: ۱۳۲۷). وی در روستای خوسف به خاک سپرده شد و در سال ۹۲۰ هجری در زمان حکومت مقصود بیگ مهرداد، بقعه‌ای برای او ساخته شد. خاوران‌نامه، ارزنده‌ترین و مشهورترین اثر ابن‌حسام است و نامش با این منظومه در تاریخ ادبیات ایران ماندگار شده است، اما از وی سه اثر دیگر نیز به جا مانده که به این شرح است: دیوان اشعار، نظم‌نثرالالی و دلائل النبوه و نسب‌نامه.

شماره نسخه	تاریخ کتابت	تعداد نگاره	محل نگهداری
نسخه شماره یک	۸۹۲ هـ ق	۱۱۵	موزه کاخ گلستان تهران
نسخه شماره دو	۱۰۹۷ هـ ق	۱۵۶	موزه بریتانیا لندن
نسخه شماره سه	حدود ۲۰۰ سال پیش	۱۵۶	دیوان هند
نسخه شماره چهار	۹۶۵ هـ ق	-	دیوان هند
نسخه شماره پنج	۹۷۱ هـ ق	-	کتابخانه بانک پور در هند
نسخه شماره شش	حدود قرن ۱۲ هـ ق	-	کتابخانه انجمن آسیایی بنگال

نسخه-نگاره خاوران نامه محفوظ در موزه کاخ گلستان تهران

یکی از آثاری که توسط موزه هنرهای تزیینی تهران، از میان آثار و اشیایی که از شادروان عبدالله رحیمی به جا مانده بود، خریداری شد؛ نسخه خطی مصور کهنی از خاوران نامه، سروده ابن حسام بود. این مثنوی حماسی، در دوره‌های مختلف مصور شده است (جدول شماره ۱) [۴].

متأسفانه شیرازه این نسخه ارزشمند، از هم پاشیده است. این نسخه پیش از متلاشی شدن، دارای ۱۵۵ نگاره بوده است، ولی اینک مجالس باقیمانده آن، فقط ۱۱۵ نگاره است که ۹۷ نگاره‌اش در آغاز تأسیس موزه همراه با متن کتاب خریداری شده و به همت مرحوم یحیی زکاء ۱۸ قطعه را آقای خلیل رحیمی از مجموعه داران خصوصی آمریکا خریداری نموده و به ایران بازگردانده و به نسخه موجود منضم کرده‌اند، ولی هنوز ۴۰ نگاره‌ی دیگر در کتابخانه‌ها، مؤسسه‌ها و نزد مجموعه داران خارجی بوده و یک نگاره هم در موزه رضا عباسی محفوظ است.

از کل این نسخه -که در اصل گویا ۶۸۵ ورق بوده است- ۶۴۵ ورق آن با کاغذ ختایی به قطع ۲۷/۵ × ۳۸/۵ سانتی متر در نزد موزه هنرهای تزیینی به شماره ۷۵۷۰ نگهداری می‌شد که پس از منحل شدن این موزه، نسخه مزبور ابتدا به موزه میرعماد و سپس به کاخ گلستان منتقل شد.

«ورق اول خاوران نامه مرمت شده و صفحه اول آن، دارای شمسه مذهبی است که در وسط آن، در متن طلائی، به قلم ثلث با سفیداب، عبارت کتاب خاوران نامه نوشته شده (تصویر شماره ۱) و در صفحه‌های دوم و سوم، سرلوحه‌های مذهب و جدول‌های زرین دارد. در هر یک از صفحه‌های دوم و سوم، با خط نستعلیق به طور متوسط ۱۸ بیت کتابت و بین سطرها طلا اندازی شده است (تصاویر شماره ۲ و ۳). صفحات دیگر همه جدول کشی شده ۲۰/۵ × ۲۸ سانتی متر - و هر صفحه به چهار ستون تقسیم و عنوان‌ها با قلم زر نوشته شده است (تصویر شماره ۴). در بعضی از صفحه‌ها -که متأسفانه شیرازه آن‌ها از هم گسیخته- جابه‌جا، به مناسبت متن، نقاشی‌های بزرگی وجود دارد که گاه نصف صفحه را گرفته است. اوراق کتاب را با جلد سوخته ساده جدول دار، از تیماج مشکی مایل به قهوه‌ای جلد کرده‌اند» (انواری، ۱۳۸۶).

قراقویونلوها سلسله‌ای شیعی بودند و این نسخه از خاوران نامه تحت حمایت پیربداق [۵] در اواخر سده نهم هـ ق در شیراز مصور شد و احتمالاً مصورسازی این نسخه شیعی، تحت سرپرستی خلیل [۶]، رهبر آق‌قویونلوها، توسط هنرمندانی که پس از مرگ پیربداق در شیراز ماندند ادامه یافت.

۴- اطلاعات این جدول برگرفته از کتاب خاوران نامه ابن حسام خوشفی بیرجندی، تألیف مسعود انواری است.

۵- پیربداق تا سال ۸۷۲ هـ ق بر شیراز حکمرانی کرد. «وی زمامدار و مدبری حقیقی بود که نیش خطی خوبی را گردآوری و کتابخانه‌ای در شیراز دایر کرد» (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۶۳). سبک درباری ترکمن، تحت حمایت پیربداق بیشتر به مکتب هرات گرایید و شکل پالایش یافته‌ای پیدا کرد.

۶- خلیل فرزند اوزون حسن، یکی از حامیان معروف هنرها بود. هنگامی که وی در دهه ۱۴۷۰/۱۴۷۱ در شیراز به سمت دست‌یافت، مسبب و زمینه‌ساز نسخه برداری و نگاره‌پردازی نسخ خطی به سبکی مزین و سنتی شد» (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۶۴).

منظومه را بهترین تقلید از شاهنامه فردوسی دانسته‌اند و به سبب سرودنش، ابن حسام را «فردوسی ثانی» لقب داده‌اند. «در عیار تقلیدی شاعر با شاهنامه فردوسی این ابیات در آخر نسخه یاد شده است:

اگر طوسی از شاهنامه سخن

به آرایش رستم افکند بن

ولی نامه من بنام علی است

می صاف من ز جام علی است»

(کریمزاده، ۵۱۱: ۱۳۶۹)

«این کتاب اگر چه معمولاً به خاوران نامه مشهور است ولی ناظم آن، خود «خاوران نامه» اش نامیده است. تاریخ ختم منظومه (۸۳۰ هـ ق) بوده و نام کتاب و مأخذ آن در دوبیت ذیل آمده:

چو بر هشتصد بیفزود سی

شد این نامه تازیان فارسی

مر این نامه را خاوران نامه نام

نهادم بدانگه که کردم تمام»

(صفا، ۳۷۸: ۱۳۶۳)

دکتر ذبیح الله صفا در کتاب «حماسه سرایی در ایران» در مورد این افسانه‌ها چنین می‌نویسد: «در باب امام اول شیعیان، میان شیعه تدریجاً داستان‌هایی پدید آمده که بعضی از آن‌ها مبتنی بر حوادث تاریخی... و شجاعت‌های وی بوده، منتهی به تدریج عناصر داستانی بر آن‌ها افزوده شده است. برخی دیگر از داستان‌ها به کلی دور از حقیقت تاریخی و افسانه محض است که اندک اندک میان ملت ایران بر اثر اخلاص شدید این قوم به حضرت علی (ع) و در آمدن او در صف پهلوانان ملی وجود یافت، مانند داستان پهلوانی‌های وی در سرزمین خاور که در خاوران نامه می‌بینیم» (صفا، ۳۷۷: ۱۳۶۳). در حماسه‌های خاوران نامه، گاه سخن از دیو و جن و جنگ با اژدها و موجودات افسانه‌ای و نیز حوادث خیالی که معمولاً لازمه آثار حماسی است به میان می‌آید. بعضی از هنرپژوهان معتقدند که؛ این افسانه‌ها ریشه و اساس کهن ایرانی داشته و سپس با تغییراتی که در آن داده شده، به حضرت امیر (ع) منسوب شده است.

تصویر شماره ۵

شکل «انا عبدالاحقر فرهاد» در نگاره‌ها دیده می‌شود. او پس از جنید اولین کسی است که نقاشی خود را امضا کرده است. احتمال می‌رود که وی با همکاری دستیارانش این نسخه «خاوران‌نامه» را مصور کرده است.

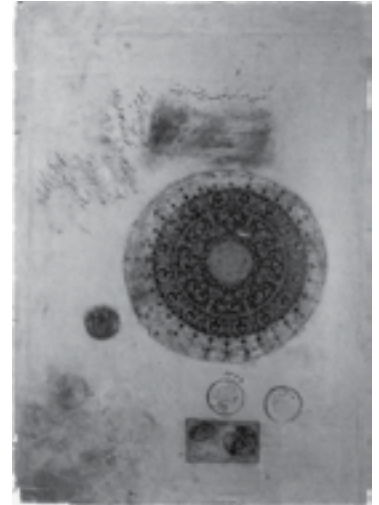
فرهاد، نقاش گمنام و شیرین قلم و اواخر قرن نهم، به احتمال از اهالی شیراز بوده است. «در مورد شیوه به خصوص نقاشی که نظر محققان را به خود جلب نموده، می‌شود نظر داد که شیوه مجلس‌آرایی و ارائه درختان سرو و گیاهان نواحی گرمسیری و ترسیم حیوانات دریایی، از قبیل نهنگ‌ها و ماهی‌های گوناگون و مناظر کشتی‌ها و ساحل کناره‌ها این حدس را تأیید می‌کند که نقاش به ساحل دریاها و امکانات و همجواری آن دسترسی داشته و در شهر شیراز که تا حدودی به آن نواحی نزدیک‌تر بوده، نقاشی ساخته و شیوه شیرازی را در تصاویر خود اجرا می‌کرده است (تصویر شماره ۸). شیوه خطوط متن نسخه، شیرازی بوده که با نسخه‌های دیگری که در

تصویر شماره ۶

تصویر شماره ۲

تصویر شماره ۱

تصویر شماره ۴

تصویر شماره ۳

«اگرچه در دوران حکومت خلیل، مذهب تسنن مذهب رسمی بود، نگاره‌های خاوران‌نامه نشان می‌دهد که هنرمندان و حامیان آن به امام علی (ع) (در چندین موقعیت تصویری با توصیف قدرت او به عنوان قدرتی همانند شیر) احترام می‌گذاشتند. می‌توان چنین فرض کرد که حکمرانان ترکمن همان سیاست تیموریان را در احترام به شیعه و مفاهیم آن پی گرفتند و حمایتشان برای مصورسازی نسخه خطی خاوران‌نامه، به منظور تملق‌گویی از موضوعات شیعی است» (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۸۷).

نگاره‌های این نسخه یادآور شاهنامه‌هایی هستند که در مکتب شیراز مصور شده‌اند (تصویر شماره ۵)؛ با ترکیبی نوآمیه که نشانه مهارت طراحی و تخیل قوی نگارگر آن است. عناصری مانند اژدها، موجودات افسانه‌ای و ماهی‌هایی که با دقت و زیبایی ترسیم شده‌اند، در این نگاره‌ها دیده می‌شوند (تصویر شماره ۶). طلا در این نگاره‌ها به وفور استفاده شده است. افق رفیع؛ ابرهای سفید، طلایی و صورتی در آسمان آبی؛ پیکره‌های درشت اندام و فربه با سرهای نسبتاً بزرگ؛ هاله مقدس گرداگرد سر حضرت علی (ع) و پیامبر (ص) از دیگر مشخصه‌های این نگاره‌هاست (تصویر شماره ۷).

منظره‌سازی آن کاملاً تزئینی و قراردادی بوده و زمینه‌سازی‌های خاصی برای نشان دادن گل و بوته استفاده شده است. چهره‌پردازی‌ها، کلاه‌ها، دستارها و لباس‌ها و ترکیب‌بندی نگاره‌های این نسخه، همه نشان از ویژگی‌های نگارگری مکتب شیراز دارد.

در گوشه چند نگاره از این نسخه، امضای «فرهاد شیرازی» وجود دارد. امضای وی به

جدول شماره ۲: شاخصه‌های پیکره مردان و زنان در نگاره‌های خاوران نامه

مردان جنگی	مردان عادی	زنان
دارای صورت بدون ریش با سبیل نوک تیز و لباس و کلاه رزم. معمولاً به صورت سواره نظام یا پیاده نظام، سوار بر اسب یا در قالب گروه، در قسمت بالایی نگاره.	دستار مظفری بر سر دارند، با لباس رایج آن دوره. به صورت منفرد یا در دسته‌های سه، چهار نفری ظاهر می‌شوند.	دارای صورت گرد، لب‌های ریز، چشمان کشیده، با حجاب، با پوشش روسری و شال‌های کوتاه و بلند.
		

جدول شماره ۳: شیوه طراحی طبیعت در نگاره‌های خاوران نامه

فضای آسمان	فضای سبز	زمینه
خط افق در بالاترین حد ممکن در نگاره است و جای کمی برای نمایش آسمان وجود دارد. آسمان معمولاً به رنگ لاجوردی و در چندین مورد طلایی است.	درختان به صورت سرو کوتاه قد و درختان کوهی ترسیم شده‌اند. در برخی نگاره‌ها، درختان شکوفان و سرسبز به چشم می‌خورند.	تمه‌ها بیشترین فضای نگاره‌ها را اشغال کرده‌اند و ضخیم رزم و مجلس بر روی آن ترسیم شده است. معمولاً به شکل نیم دایره دندان‌های، زمین را از آسمان جدا می‌کند؛ به رنگ‌های روشن، صورتی، نخودی و... پوشیده از بته‌های ریز گل و در چند نگاره پوشیده از بته‌های پر پشت سبز و زرد و نارنجی.
ابرها، بیشترین فضای آسمان را فرا گرفته‌اند و به رنگ‌های سفید، صورتی و طلایی با پیش‌ش‌های تودرتوی اسپیرال ترسیم شده‌اند.	گل‌های ختمی، شقایق، سوسن، گل اناری (لوتوس) به رنگ‌های سرخ و صورتی و ارغوانی... معمولاً به صورت ریز و پراکنده بر زمینه روشن نقش شده‌اند.	صخره‌ها به رنگ‌های صورتی، قهوه‌ای، آبی کم‌رنگ و سبز با قلم‌گیری سیاه.
		

این شهر کتابت شده یکسان و یک عیار است. از طرفی شیوه تذهیب و تشعیر صفحات اول و آخر کتاب، نیز در مکتب شیراز است و نقوش پرآذین تاج‌های کیانی و رگه‌های ماریچی ظروف ساسانی و شیوه‌های ختایی و اسلیمی و نقوش در و دیوار ساختمان‌ها و قیافه‌ها و البسه زنان و قوسی‌های طاقی و قندیل‌های عمارات، موید این نکته بوده که نقاش از اهالی شیراز بوده و نسخه مزبور را در آن دیار مصور نموده است» (کریم‌زاده، ۱۳۶۹: ۵۱۲). (جدول‌های ۲ و ۳ و ۴ و ۵).

«به استناد تصاویر تاریخ‌دار نقاش - که سال‌های ۸۸۱ و ۸۸۲ و ۸۹۲ هجری کشیده شده - می‌توان گفت که این نسخه ارزنده در حوالی سال ۸۹۲ هجری قمری پایان یافته و حدود ۱۰ سال نیز صرف کتابت و آفریدن نقوش آن شده است» (انوری، ۱۳۸۱: ۳).

تصویر شماره ۷

تصویر شماره ۸

نتیجه‌گیری

نسخه-نگاره خاوران نامه محفوظ در موزه کاخ گلستان تهران، محصول مکتب شیراز و شیوه ترکمانی است و بسیاری از ویژگی‌های این مکتب در نگاره‌های آن قابل تشخیص بوده که در گفتارهای پیشین به این ویژگی‌ها اشاره شد که یکی از آن‌ها رویکرد اسلامی-ایرانی در مکتب شیراز بود. نسخه مصور خاوران نامه، دارای ویژگی‌های ایرانی-اسلامی است. اسلامی از آن جهت که مضمون آن، در ستایش و مدح امام‌علی (ع) امام اول شیعیان و شرح دلوری‌ها و جنگ‌های حضرت و در واقع، نزاع وی با بدی‌ها و پلیدی است و ایرانی به این دلیل که خاوران نامه، هم در نظم خود تابع و دنباله‌رو شاهنامه فردوسی به‌عنوان (یک اثر حماسی کهن ایرانی) و هم در تصویرسازی خود، یادآور شاهنامه‌های مصور شده پیشین در قالب مکتب شیراز است. در خاوران نامه، علی (ع) به عنوان قهرمان دینی و مذهبی که قدرت خود را از خداوند گرفته، در جدال با اژدهایان و دیوان و سایر موجودات افسانه‌ای، همانند رستم در شاهنامه، تجلی می‌یابد. در این

جدول شماره ۴: شیوه طراحی حیوانات و جانوران در نگاره‌های خاوران نامه

اسب	گاو	فیل	شیر	ماهی
تقریباً در تمام نگاره‌ها حضور دارد. با پاهای کوتاه و به رنگ‌های قهوه‌ای، صورتی، سفید خال دار و در برخی نگاره‌ها بر روی آن روکش ترسیم شده است.	در یک نگاره ترسیم شده، شاخدار، به رنگ سفید بالک‌های سیاه.	در یک نگاره دیده می‌شود به رنگ سفید و اندازه‌های بسیار کوچکتر از اندازه واقعی.	بسیار شبیه به شیرهای ترسیم شده در نسخه «منافع الحیوان» هستند، دارای پردازش ظریف روی بدن به رنگ اکر-قهوه‌ای.	ماهی‌ها بسیار ظریف و زیبا نقش شده‌اند، معمولاً به رنگ‌های صورتی و بنفش روشن، بر زمینه‌های آب ترسیم شده‌اند.
				

جدول شماره ۵: شیوه طراحی موجودات افسانه‌ای در نگاره‌های خاوران نامه

اژدها	دیو
معمولاً به رنگ خاکستری با نقوش آبی و سفید بر روی بدن، دارای قوس و پیچش‌های زیبا و چرخش و حرکت.	دارای دست و پا به شکل انسان و صورت عجیب و رعب‌آور. به رنگ‌های سفید، سرخ، صورتی...
	

۱۲- صفا، ذبیح الله، (۱۳۶۳)، حماسه سرایی در ایران، تهران: انتشارات امیرکبیر.

۱۳- میرجعفری، حسین، (۱۳۸۵)، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران هر دوره تیموریان و ترکمانان، اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.

۱۴- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، (۱۳۶۹)، نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگر هند و عثمانی، جلد دوم، لندن: انتشارات مستوفی.

کتاب نمادهای تصویری خیر عبارتند از: حضرت علی (ع)، دلدل^[۷] و ذوالفقار و فرشتگان و نمادهای تصویری شر، همچون: دیو و اژدها و موجودات دوزخی برای وصف پلیدی، تاریکی و نیروهای قوای نفس. ■

منابع

- ۱- آیتی، محمد حسین، (۱۳۲۷)، بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قاینات، تهران.
- ۲- آژند، یعقوب، (۱۳۸۷)، مکتب نگارگری شیراز، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- ۳- انواری، مسعود، (۱۳۸۱)، خاوران نامه ابن حسام خوشفی بیروندی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۴- پاکباز، رویین، (۱۳۸۴)، نقاشی ایران از دیر باز تا امروز، تهران: انتشارات زرین و هم‌مین.
- ۵- پاکباز، رویین، (۱۳۷۸)، دایرةالمعارف هنر، تهران: فرهنگ معاصر.
- ۶- پرایس، کریستین، (۱۳۵۶)، تاریخ هنر اسلامی، ترجمه: مسعود رجب‌نیا، تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- ۷- پوپ، آرتور اپهام و دیگران، (۱۳۸۴)، سیر و صور نقاشی ایران، ترجمه: یعقوب آژند، تهران: انتشارات هولی.
- ۸- پوپ، آرتور، (۱۳۸۰)، شاهکارهای هنر ایران، ترجمه: پرویز خانلری، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- ۹- شایسته‌فر، مهناز، (۱۳۸۴)، هنر شیعی، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات اسلامی.
- ۱۰- شایگان، داریوش، (۱۳۵۳)، بت‌های ذهنی و خاطرة اژلی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۱۱- صفا، ذبیح الله، (۱۳۶۴)، تاریخ ادبیات در ایران (جلد چهارم)، تهران: انتشارات فردوسی.
- ۱۲- دلدل؛ نام ماده استری سپید متعلق به امیرالمومنین علی (ع).